

Represivna tolerancija¹

Ovaj esej posvećen je mojim studentima na Sveučilištu Brandeis.

PIŠE – **Herbert Marcuse**

S ENGLESKOG PREVELA – **Suzana Bašić**

U ovome eseu razmatra se pojam tolerancije u našem naprednom industrijskom društvu. Zaključujem da je za postizanje tolerancije potrebna netolerancija prema politikama, stavovima i mišljenjima koja prevladavaju, ali i proširenje tolerancije na zabranjena ili prigušena načela, stavove i mišljenja. Drugim riječima, danas se tolerancija javlja u svojem izvornom obliku, kao na početku modernoga doba – kao pristran cilj, subverzivna ideja i praksa koji oslobađaju. S druge strane, mnogi najdjelotvorniji pojavni oblici onoga što se danas naziva tolerancijom i što se tako provodi, zapravo služe za ugnjetavanje.

Autor je u potpunosti svjestan da trenutačno ne postoji nikakva sila, autoritet ili vlast koja bi prenijela oslobađajuću toleranciju u praksu, no on vjeruje kako je zadatak i dužnost intelektualca prizvati i očuvati povijesne mogućnosti koje su postale utopijske – njegov je zadatak razbiti konkretnost ugnjetavanja kako bi se otvorio mentalni prostor u kojem se to društvo može prepoznati kao ono što jest i ono što čini.

Tolerancija je sama sebi svrha. Eliminacija nasilja te suzbijanje podčinjavanja, koliko je to potrebno da bi se ljudi i životinje zaštitili od okrutnosti i agresije, nužni su uvjeti za stvaranje humanoga društva. Takvo društvo još ne postoji; napredak prema njegovu ostvarenju danas se još više zaustavlja nasiljem i podčinjavanjem na globalnoj razini. Demokratske i autoritarne vlasti podjednako obznanjuju, provode i brane podčinjavanje i nasilje u obliku proizvodnje straha od nuklearnoga rata, u obliku policijskih metoda protiv subverzije i tehničkih pomagala u borbi protiv imperijalizma i komunizma te kao metode pacifikacije u neokolonijalnim masakrima, a narodi se pod takvom vlašću odgajaju za očuvanje tih praksi jer su one nužne za održanje *statusa quo*. Tolerancija se proširila na načela, okolnosti i načine ponašanja koje ne bi trebalo tolerirati jer sprečavaju, ako ne i uništavaju, mogućnosti za stvaranje života lišenoga straha i bijede. Takva vrsta tolerancije osnažuje tiraniju većine protiv koje su se bunili izvorni liberali. Politički se položaj tolerancije promijenio: dok je manje-više neprimjetno i zakonito

¹ – Izvorno objavljeno u: Robert Paul Wolff, Barrington Moore i Herbert Marcuse (1969) *A Critique of Pure Tolerance*. Boston: Beacon Press. Str.: 95-137.

Preuzeto s: <http://www.marcuse.org/herbert/pubs/60spubs/65repressivetolerance.htm>

uskraćena oporbi, obvezatna je za afirmirane politike. Tolerancija je prešla iz aktivnoga stanja u pasivno stanje, iz prakse u ne-praksu: *laissez-faire* za konstituiranu vlast. Ljudi toleriraju vladu, koja pak tolerira oporbu unutar okvira određenog konstituiranim vlastima.

Tolerancija prema onome što je u biti zlo sada se čini jednako prikladna jer pridonosi koheziji cjeline na putu prema obilju ili povećanju obilja. Toleriranje sustavne moronizacije djece i odraslih promidžbom, kanaliziranje destruktivnosti agresivnom vožnjom, novačenje i obuka posebnih postrojbi, nemoćna i blagonaklona tolerancija prema otvorenim trgovačkim obmanama te stvaranje otpada i planirana zastarjelost nisu poremećaji i odstupanja; te su pojave srž sustava koji njeguje toleranciju kao sredstvo kojim se guše alternative i nastavlja borba za opstanak. Autoriteti s područja obrazovanja, morala i psihologije spremno se protive porastu mladenačke delinkvencije, ali ne prosvjeduju baš toliko kada se riječju, djelom i slikom ponosno predstavljaju sve moćniji projektili, rakete, bombe – zrela delinkvencija čitave civilizacije.

Prema jednome dijalektičkom iskazu, cjelina određuje istinu, što ne znači da cjelina prethodi svojim dijelovima ili da im je nadređena, nego da njezina struktura i funkcija određuju svaki uvjet i relaciju. Stoga u represivnome društvu postoji opasnost da će se čak i progresivni pokreti pretvoriti u svoju suprotnost onoliko koliko prihvaćaju pravila igre. Uzmimo najkontroverzniji slučaj: u totalitarnome društvu korištenje političkih prava (poput glasovanja, prosvjeda s apriornom strategijom neuzvratanja nasilja, upućivanja pisama tisku, senatorima itd.) osnažuje vlast svjedočeći o postojanju demokratskih sloboda koje su zapravo promijenile svoj sadržaj i izgubile učinkovitost. U takvome slučaju, sloboda (mišljenja, okupljanja, govora) postaje sredstvo kojim se opravdava ropstvo pa ipak (tek ovdje taj dijalektički iskaz pokazuje svoje puno značenje) postojanje i provođenje tih sloboda ostaje preduvjet ponovne uspostave njihove izvorne oporbene funkcije ako se poveća napor da one nadiđu svoja (često samonametnuta) ograničenja. Općenito, funkcija i vrijednost tolerancije ovise o zastupljenosti jednakosti u društvu u kojem se tolerancija prakticira. Sama tolerancija podložna je nadređenim kriterijima: njezin domet i granice ne mogu se definirati isključivo s obzirom na određeno društvo. Drugim riječima, tolerancija je sama sebi svrha jedino kada je doista riječ o općoj toleranciji, tj. kada je prakticiraju vladari jednako kao i podanici, gospodari kao i seljaci, šerifi kao i žrtve. Takva je opća tolerancija moguća jedino kada ne postoji stvarni ili potencijalni neprijatelj zbog kojega je u nacionalnome interesu poučavati i obučavati ljude za vojno nasilje i uništenje. Sve dok takvi uvjeti ne prevladaju, uvjeti su same tolerancije u toj igri unaprijed namješteni: utvrđeni su i određeni institucionaliziranom nejednakošću (koja je uskladiva s ustavnom jednakošću), tj. klasnom strukturom društva. U takvome društvu, tolerancija je de facto dvojako ograničena – ozakonjenim obuzdavanjem ili nasiljem (koje provode policija, oružane snage, razne garde) te privilegiranim položajima interesa koji vladaju i 'veza' koje uspostavljaju.

Ta pozadinska ograničenja obično prethode eksplicitnim i zakonskim ograničenjima koja određuju sudovi, običaji, vlade itd. (npr. 'jasna i neposredna opasnost', prijetnja nacionalnoj sigurnosti, hereza). U okviru takve društvene strukture tolerancija se može nesmetano provoditi i proklamirati. Ona se javlja u dvama oblicima: (1) pasivna tolerancija ukorijenjenih i uvriježenih stavova i ideja, čak i kada je njihov štetni učinak na čovjeka i prirodu očit, te (2) aktivna, službena tolerancija koja je jednako zajamčena desnici i ljevici, pokretima za agresiju kao i pokretima za mir, zagovornicima mržnje kao i zagovornicima čovječnosti. Ovu nepristranu toleranciju nazivam 'apstraktnom' ili 'čistom' jer se ne priklanja nijednoj strani premda time zapravo štiti već uspostavljen mehanizam diskriminacije.

Tolerancija koja je proširila opseg i sadržaj slobode uvijek je bila prisrana – netolerantna prema pokretačima represivnoga *statusa quo*. Problem je bio jedino u mjeri i dometu netolerancije. U liberalno uređenim društvima Engleske i Sjedinjenih Američkih Država, sloboda govora i okupljanja bila je zajamčena čak i radikalnim neprijateljima društva, pod uvjetom da ne prijeđu iz riječi u djela, iz govora u akciju.

Društvo je provodilo opću toleranciju oslanjajući se na postojeća ograničenja koja je nametnula njegova klasna struktura, no liberalna je teorija već bila postavila važan preduvjet tolerancije: tolerancija se trebala "primjenjivati samo na ljudska bića čije su sposobnosti sazrele". John Stuart Mill ne govori samo o djeci i maloljetnicima – obrazlaže: "Sloboda, kao princip, nije primjenjiva ni na kakvo stanje stvari koje prethodi vremenu kada je čovječanstvo steklo sposobnost napredovanja slobodnom i ravnopravnom raspravom." Prije toga vremena ljudi još uvijek mogu biti barbari, a "despotizam je legitiman oblik vlasti prema njima, s ciljem njihova oplemenjivanja, pri čemu se sredstva opravdavaju ostvarenjem toga cilja". Millove često citirane riječi sadrže i manje poznatu implikaciju o kojoj njihovo značenje ovisi: riječ je o unutarnjoj vezi između slobode i istine. U određenom je smislu istina cilj slobode, a sloboda mora biti određena i ograničena istinom. U kojem to smislu sloboda može postojati u svrhu istine? Sloboda je samoodređenje, autonomija – to je gotovo tautologija, ali tautologija izvedena iz niza sintetičkih sudova. Autonomija utvrđuje sposobnost pojedinca da odredi vlastiti život, tj. sposobnost da odluči što učiniti, a što ne učiniti, što pretrpjeti, a što ne pretrpjeti. No, nosilac te autonomije nikada nije slučajni, izdvojeni pojedinac u vidu onoga što on jest ili onoga čime biva; on je pojedinac kao ljudsko biće koje je sposobno biti slobodno s drugima. Pri omogućavanju takvoga međusobnog sklada individualnih sloboda problem nije pronaći kompromis između suprotstavljenih strana, ili između slobode i zakona, općeg i individualnog interesa, zajedničke i osobne dobrobiti u *postojećem* društvu, već *stvoriti* društvo u kojem čovjek više nije rob institucija koje potkopavaju samoodređenje u samome začetku. Drugim riječima, slobodu tek treba stvoriti čak i u najslobodnijim društvima koja postoje. Smjer kojim treba krenuti u potrazi za slobodom te institucionalne i kulturne promjene,

koje bi mogle pomoći u postizanju toga cilja, barem su unutar razvijene civilizacije *razumljivi*, odnosno, ljudski ih razum na temelju iskustva može utvrditi i predvidjeti.

U međudjelovanju teorije i prakse moguće je razlikovati istinita i lažna rješenja – nikada s dokazom nužnosti, nikada kao pozitivna, nego samo sa sigurnošću odmjerenih i razumnih izgleda te s uvjerljivošću negativnosti. Naime, ono istinski pozitivno jest društvo budućnosti koje se stoga ne može opisati bez određenja, a postojeće je pozitivno ono što trebamo nadici. No, iskustvom i razumijevanjem postojećega društva moglo bi se utvrditi što *nije* korisno slobodnomu i racionalnomu društvu – što sprečava i iskrivljava mogućnosti njegova stvaranja. Sloboda je oslobođenje, specifičan povijesni proces u teoriji i praksi, te sadrži svojstva ispravnog i pogrešnog, istinitog i lažnog.

Neizvjesnost, čini se, u toj distinkciji ne poništava povijesnu objektivnost, ali čini slobodu misli i izražavanja nužnim preduvjetima pronalaska puta do slobode; čini *toleranciju* nužnom. Međutim, ta tolerancija ne može biti sveobuhvatna i jednaka s obzirom na sadržaj izraza, ni u riječi, ni u djelu; ona ne može štititi lažne riječi i pogrešna djela kojima se iskazuje proturječe i protudjelovanje mogućnostima oslobođenja. Takva sveobuhvatna tolerancija opravdana je u bezazlenim raspravama, u razgovoru, u akademskim diskusijama, a nezamjenjiva je u bavljenju znanošću i osobnoj religiji. No, društvo ne može biti neselektivno kada je riječ o pomirenju postojanja te slobodi i sreći: tada se određene stvari ne mogu izreći, ideje izraziti, politike predložiti, ponašanje dopustiti, a da se pritom tolerancija ne pretvori u sredstvo kontinuiranoga porobljavanja.

Prepoznata je opasnost “destruktivne tolerancije” (Baudelaire), “dobrohotne neutralnosti” prema umjetnosti: tržište, koje (premda s često prilično naglim fluktuacijama) podjednako apsorbira umjetnost, antiumjetnost i neumjetnost, kao i sve moguće suprotstavljene stilove, škole i oblike, pruža “spokojno spremište, prijateljski bezdan”² koji guta radikalni utjecaj umjetnosti, njezin prosvjed protiv konvencionalne stvarnosti. No, cenzura umjetnosti i književnosti djeluje zaostalo pod svim okolnostima. Izvorno umjetničko djelo ne može i ne smije podupirati ugnjetavanje, a pseudoumjetnost (koja može) nije umjetnost. Umjetnost se suprotstavlja povijesti, opire se povijesti koja je povijest ugnjetavanja jer umjetnost podvrgava stvarnost nekonvencionalnim zakonima, zakonima Forme koja kreira drugačiju stvarnost – negaciju konvencionalne stvarnosti, čak i onda kada umjetnost prikazuje konvencionalnu stvarnost. No, u svojoj borbi s poviješću umjetnost sebe podvrgava povijesti: povijest ulazi u definiciju umjetnosti i u razliku između umjetnosti i pseudoumjetnosti. Prijašnje forme, stilovi i kvalitete, prijašnji oblici prosvjeda i negacije ne mogu se ponoviti unutar drugoga društva ili protiv njega. U nekim slučajevima izvorno umjetničko djelo nosi represivnu

2 – Edgar Wind, *Art and Anarchy* (Faber, London, 1963).

političku poruku (Dostojevski je dobar primjer). S druge strane, samo djelo tu poruku poništava: regresivan je politički sadržaj apsorbiran (*aufgehoben* u umjetničkoj formi) u tome djelu kao književnomu djelu.

Tolerancija slobodnoga govora način je poboljšanja, napretka u oslobođenju, ali *ne* zbog toga što ne postoji objektivna istina, a poboljšanje je nužno kompromis različitih mišljenja, nego zbog toga što *postoji* objektivna istina koja se može otkriti i utvrditi shvaćanjem i razumijevanjem onoga što jest, što može biti i što treba učiniti za poboljšanje čitavoga čovječanstva. To često ponavljano i povijesno 'treba' nije neposredno očigledno, dostupno – moramo ga otkriti 'presijecanjem', 'razdvajanjem', 'komadanjem' (*dis-cutio*) dostupnoga materijala: odvajanjem ispravnog od pogrešnog, dobrog od lošeg, točnog od netočnog. Subjekt čije 'poboljšanje' ovisi o progresivnoj povijesnoj praksi svaki je čovjek kao čovjek, a ta se općenitost očituje u raspravi, koja *a priori* ne isključuje nijednu skupinu ili pojedinca. No, čak se i sveobuhvatni karakter liberalističke tolerancije temeljio, barem u teoriji, na tvrdnji da su ljudi (potencijalno) pojedinci koji mogu naučiti slušati, gledati i osjećati za sebe, razviti vlastite misli, osvijestiti svoje istinske interese, prava i mogućnosti, čak i nasuprot uspostavljenoj vlasti i uvriježenim nazorima. To je bila argumentacija za slobodu govora i okupljanja. Opća tolerancija postaje ugrožena kada njezina argumentacija više ne stoji, kada je (tolerancija) dana manipuliranim i indoktriniranim pojedincima koji mišljenje svojih gospodara mehanički ponavljaju kao svoje i kojima je heteronomija postala autonomija.

Telos je tolerancije istina. Iz povijesnih je podataka jasno da je izvornim zagovornicima tolerancije na umu bila veća i drugačija istina od one koju nalazimo u propozicijskoj logici i akademskoj teoriji. John Stuart Mill govori o istini progonjenoj tijekom povijesti koja nad tim progonom ne trijumfira zahvaljujući svojoj "inherentnoj moći" te koja zapravo nema nikakvu inherentnu moć "protiv tamnice i lomače". On nabraja 'istine' koje su okrutno i uspješno uklonjene u tamnicama i na lomači: istinu Arnolda iz Brescije, Fra Dolcina, Savonarole, albigenza, valdenga, lolarda i husita. Tolerancija je prije svega potrebna zbog heretika (povijesni put prema idealu *humanitasa* doima se herezom) koji su meta progona trenutačne vlasti. Hereza sama po sebi, međutim, nije zalag istine.

Kriterij napretka u slobodi prema kojemu Mill prosuđuje te pokrete jest reformacija. Riječ je o *ex post* evaluaciji, a njegov popis uključuje oprečnosti (i Savonarola bi spalio Fra Dolcina). Čak je i *ex post* evaluacija prijeporna s obzirom na svoju istinu: povijest korigira prosudbu – prekasno. Korekcija ne pomaže žrtvama i ne odriješuje krvnike njihovih grijeha. Ipak, pouka je jasna: netolerancija je stotinama godina odgađala napredak i produljivala pokolj i mučenje nevinih. Presuđuje li to u korist sveobuhvatne, 'čiste' tolerancije? Postoje li povijesni uvjeti u kojima takva tolerancija sprečava oslobođenje i umnožava žrtve *statusa quo*? Može li neselektivno jamčenje političkih prava i sloboda biti represivno? Može li takva tolerancija ograničiti kvalitativnu društvenu promjenu?

Raspraviti ću to pitanje uzimajući u obzir samo političke pokrete, stavove, škole misli i filozofije koje su 'političke' u najširem smislu (koje utječu na društvo u cjelini i očito nadilaze privatnu sferu). Nadalje, predlažem promjenu fokusa rasprave: ona se neće baviti jedino ni primarno tolerancijom prema radikalnim ekstremima, manjinama, subverzantima itd., nego tolerancijom prema većinama, prema službenome i javnome mišljenju, prema prihvaćenim zaštitnicima slobode. U tome slučaju, referentni okvir rasprave može biti jedino demokratsko društvo, u kojemu ljudi, kao pojedinci i kao članovi političkih i drugih organizacija, sudjeluju u stvaranju, održavanju i mijenjanju politika. U autoritarnome sustavu, ljudi ne toleriraju postojeće politike – oni ih izdržavaju.

U sustavu u kojem su građanska prava i slobode zajamčeni ustavom te se načelno i bez većih iznimaka i provode, oporba i neslaganje toleriraju se ako se ne izražavaju nasiljem i/ili zagovaranjem i organiziranjem nasilne subverzije. Iza toga stoji pretpostavka da je uspostavljeno društvo slobodno i da svaki napredak, čak i promjena društvene strukture i društvenih vrijednosti, dolazi prirodnim slijedom događaja, da je pripremljen, definiran i testiran u slobodnoj i jednakoj raspravi, na otvorenome tržištu ideja i dobara.³ Navevši ulomak Johna Stuarta Milla, skrenuo sam pažnju na premisu skrivenu u toj pretpostavci: slobodna i ravnopravna rasprava može ispuniti funkciju koja joj se pripisuje jedino ako je ona racionalan izraz i proizvod neovisnoga mišljenja, oslobođena indoktrinacije, manipulacije, izvanjskog autoriteta. Ideja pluralizma i ravnoteže suprotstavljenih moći ne može zamijeniti taj uvjet. U teoriji, mogli bismo konstruirati državu u kojoj je mnoštvo različitih pritisaka, interesa i vlasti uravnoteženo te rezultira istinski općim i racionalnim interesom. Međutim, takva je konstrukcija teško primjenjiva na društvo u kojem su moći nejednake te takve i ostaju, a svojim djelovanjem tu nejednakost čak i povećavaju. Još je teže primjenjiva kada se različiti pritisci ujedine i stope u sveobuhvatnu cjelinu u koju se pojedine suprotstavljene moći integriraju porastom životnoga standarda i porastom koncentracije moći. Tada se radnik, čiji je stvarni interes u sukobu s interesom uprave, običan potrošač, čiji je stvarni interes u sukobu s interesom proizvođača, i intelektualac, čiji je poziv u sukobu s pozivom njegova poslodavca, moraju pokoriti sustavu prema kojemu su nemoćni i naizgled nerazumni. Ideja dostupnih alternativa isparava u krajnje utopijsku dimenziju u kojoj nalazi svoje mjesto jer je slobodno društvo doista neopisivo i nerealistično različito od postojećih društava. Pod takvim okolnostima, kakav god da se napredak pojavi 'prirodnim slijedom događaja' i bez subverzije, vjerojatno će se ostvariti napredak u smjeru koji određuju posebni interesi koji kontroliraju cjelinu.

3 – Za potrebe diskusije koja slijedi, želio bih ponoviti da tolerancija de facto nije sveobuhvatna i 'čista' čak ni u najdemokratskijem društvu. "Pozadinska ograničenja" navedena na drugoj stranici ograničuju toleranciju prije

nego što ona počne djelovati. Antagonistička struktura društva određuje pravila igre. Oni koji su protiv uspostavljenoga sustava apriorno su nepovlašteni, što se ne poništava toleriranjem njihovih ideja, govora i novina.

Isto tako, u optimalnim uvjetima kakvi se rijetko ostvaruju, manjine koje teže promjeni same cjeline moći će razmatrati i raspravljati, govoriti i okupljati se – i ostat će bezopasne i bespomoćne u odnosu na nadmoćnu većinu koja djeluje protiv kvalitativne društvene promjene. Uporište te većine nalazi se u sve većem zadovoljenju potreba te tehnološkoj i mentalnoj koordinaciji koje svjedoče o općoj bespomoćnosti radikalnih skupina u društvenome stavu koji dobro funkcionira.

U bogatoj demokraciji prevladava bogata rasprava koja je unutar utvrđenoga okvira jako tolerantna. Svačija se stajališta mogu čuti: komunista i fašista, ljevice i desnice, bijelaca i crnaca, aktivista za naoružanje i aktivista za razoružanje. Štoviše, u beskrajnim medijskim raspravama glupo se mišljenje tretira s jednakim poštovanjem kao i inteligentno, pogrešno informirana osoba smije govoriti jednako dugo kao i informirana, a promidžba se širi usporedno s obrazovanjem, istina s laži. Ta čista tolerancija razuma i bezumlja opravdava se demokratskim argumentom da nitko, ni skupina ni pojedinac, ne posjeduje istinu niti može odrediti što je ispravno ili pogrešno, dobro ili loše, stoga sva suprotstavljena mišljenja treba dati 'narodu' da ih razmotri i opredijeli se. No, već sam spomenuo nužni uvjet toga demokratskog argumenta: ljudi moraju moći razmatrati i birati na osnovi znanja, imati pristup vjerodostojnim informacijama i, na temelju toga, njihova procjena mora biti rezultat autonomne misli.

U suvremenome dobu, demokratski se argument za apstraktnu toleranciju često osporava jer je osporen i sam demokratski proces. Oslobođilačka sila demokracije temeljila se na različitosti mišljenja pojedinaca i društva te na svojoj otvorenosti prema kvalitativno različitim oblicima vlasti, kulture, obrazovanja, rada – ljudskoga postojanja općenito. Toleriranje slobodne rasprave i ravnopravnosti suprotnih stajališta trebalo je opisati i razjasniti različite oblike neslaganja: njihov smjer, sadržaj, mogućnosti. No, zahvaljujući koncentraciji ekonomske i političke moći i integraciji suprotnosti u društvu kojemu je tehnologija sredstvo dominacije, djelotvorno neslaganje onemogućeno je tamo gdje bi moglo slobodno nastajati: u formiranju mišljenja, u informacijama i komunikaciji, u govoru i okupljanju. Pod vladavinom monopolističkih medija, koji su i sami tek sredstva ekonomske i političke moći, stvara se mentalitet kojemu su ispravno i pogrešno, istinito i lažno unaprijed određeni u svakome segmentu koji utječe na temeljne društvene interese. To je, prije bilo kakvoga izražavanja i komunikacije, stvar semantike: onemogućivanje djelotvornoga neslaganja, prepoznavanja onoga što ne pripada establišmentu koji započinje u promoviranome i kontroliranome jeziku. Značenje riječi strogo je stabilizirano. Racionalno uvjeravanje, uvjeravanje u suprotno, gotovo da je spriječeno. Ulazni putovi zatvoreni su za značenja riječi i ideja različita od onih utvrđenih – utvrđenih publicitetom vladajućih moći i potvrđenih u njihovim praksama. Druge se riječi mogu izgovoriti i čuti, druge se ideje mogu izraziti, no unutar goleme konzervativne većine (izvan enklava poput intelektualne elite) automatski ih se 'procjenjuje'

(tj. razumijeva) s obzirom na javni jezik – jezik koji *a priori* određuje smjer kretanja misaonoga procesa, stoga proces promišljanja završava gdje je i započeo: u kontroliranim uvjetima i odnosima. Potvrđujući samoga sebe, argument rasprave suzbija proturječje jer se antiteza redefinira tezom; npr. teza: djelujemo za mir, antiteza: pripremamo se za rat (ili čak: vodimo rat), ujedinjenje suprotnosti – pripremati se za rat jest djelovati za mir. Mir se redefinira tako da nužno, u aktualnoj situaciji, uključuje pripremu za rat (ili čak sam rat) te se značenje riječi 'mir' stabilizira u tome orvelovskom obliku pa osnovni vokabular orvelovskoga jezika djeluje u vidu apriornih kategorija razumijevanja: unaprijed oblikujući sav sadržaj. Te okolnosti poništavaju logiku tolerancije koja uključuje racionalni razvoj značenja i sprečava njegovo 'zatvaranje'. Posljedično, uvjeravanje putem rasprave i ravnopravno predstavljanje suprotnosti (čak i kada je doista ravnopravno) lako gube svoju oslobodilačku snagu kao čimbenici razumijevanja i učenja; mnogo je vjerojatnije da će ojačati ustaljenu tezu i suzbiti alternative.

Krajnja nepristranost, jednakopravan odnos prema konkurentnim i sukobljenim stajalištima, osnovni je uvjet za odlučivanje u demokratskome procesu, kao i za određivanje granica tolerancije, a u totalitarno organiziranoj demokraciji objektivnost može ispunjavati sasvim različitu funkciju – funkciju njegovanja mentalnoga stava sklona brisanju razlike između istinitog i lažnog, informacije i indoktrinacije, ispravnog i pogrešnog. Zapravo, o suprotstavljenim mišljenjima odlučeno je prije početka njihova predstavljanja i rasprave o njima (o tome nije odlučila zavjera, pokrovitelj ili izdavač, niti ikakva diktatura, nego je odlučeno 'prirodnim slijedom događaja', slijedom skrojenih događaja, mentalitetom koji je u tome slijedu oblikovan). Tu, također, cjelina određuje istinu, zatim odluka nameće samu sebe, bez otvorenoga kršenja objektivnosti, u stvarima poput strukture novina (nevažnim člancima, razbijanjem bitnih informacija u komadiće raspršene među nebitnim materijalom, smještanjem krajnje negativnih vijesti na neko prikriveno mjesto), u usporednome prikazivanju raskošnih oglasa i nevjerojatnih strahota, u najavi i prekidanju prijenosa činjenica poplavom reklama. Rezultat je *neutralizacija* suprotnosti, neutralizacija koja se odvija na čvrstome temelju strukturalnih ograničenja tolerancije i unutar unaprijed oblikovana mentaliteta. Kada časopis usporedno objavi negativno i pozitivno izvješće o FBI-ju, on iskreno ispunjava zahtjeve objektivnosti; međutim, pozitivna će strana vjerojatno pobijediti jer je pozitivna slika te institucije uklesana u građanskim umovima, ili ako izvjestitelj prenese vijest o mučenjima i ubojstvima boraca za ljudska prava istim neosjećajnim tonom kojim opisuje stanje na burzi ili vremenske prilike ili s jednakim zanosom s kojim izgovara reklame, takva je objektivnost lažna, štoviše, ona vrijeđa ljudskost i istinu smirenošću onda kada bi čovjek trebao biti gnjevan, suzdržavanjem od optužbe kada je ona sadržana u samim činjenicama. Tolerancija izražena u takvoj nepristranosti umanjuje ili čak oslobađa postojeću netoleranciju i podčinjavanje. Ako objektivnost ima veze s istinom, i ako istina nije samo stvar logike i

znanosti, tada je takva vrsta objektivnosti lažna, a takva vrsta tolerancije nehumana. Ako je, pak, nužno slomiti utvrđeni univerzum značenja (i praksu koju on sadržava) kako bi čovjek mogao saznati što je istina, a što laž, tada tu varljivu nepristranost treba otpisati. Ljudi koji su izloženi takvoj nepristranosti nisu *tabulae rasae*, oni su indoktrinirani okolnostima pod kojima žive i razmišljaju, koje ne nadilaze. Kako bi mogli postati autonomni i sami otkriti što je za čovjeka u postojećem društvu istina, a što laž, moraju biti oslobođeni sveprisutne indoktrinacije (koju se više ne prepoznaje kao indoktrinaciju). To znači da trend treba okrenuti suprotno: ljudi bi trebali dobivati informacije iskrivljene u suprotnome smjeru. Naime, činjenice nikad nisu neposredno pružene ni neposredno dostupne; one su utvrđene, 'posredovane' od onih koji su ih stvorili; istina, 'cijela istina' nadilazi te činjenice i zahtijeva raskid s njihovim prikazom. Taj raskid – preduvjet i zalog svake slobode misli i govora – ne može se postići unutar postojećega okvira apstraktne tolerancije i lažne objektivnosti jer su upravo one čimbenici koji uvjetuju um *protiv* raskida.

Prepreke koje totalitarna demokracija postavlja protiv učinkovitosti kvalitativnoga neslaganja slabe su i prilično ugodne u usporedbi s postupcima diktature koja tvrdi da obrazuje ljude u istini. Uza sva svoja ograničenja i iskrivljenja, demokratska je tolerancija pod svim okolnostima humanija od institucionalizirane netolerancije koja žrtvuje prava i slobode živućih generacija za dobrobit budućih generacija. Postavlja se pitanje je li to jedina alternativa. Pokušat ću predložiti smjer u kojem bismo mogli potražiti odgovor. U svakom slučaju, kontrast nije između apstraktne demokracije i apstraktne diktature.

Demokracija je oblik vlasti koji odgovara vrlo različitim tipovima društva (ovo stoji čak i za demokraciju s općim pravom glasa i jednakošću pred zakonom), a ljudski su troškovi demokracije uvijek i svugdje oni koje utjeruje društvo o čijoj je vlasti riječ. Njihov opseg proteže se od uobičajene eksploatacije, siromaštva i nesigurnosti sve do žrtava rata, policijskih akcija, vojne pomoći itd., a žrtve takvih aktivnosti u kojima društvo sudjeluje nalazimo i izvan granica samoga društva. Takvi razlozi nikada ne mogu opravdati zahtjeve za različitim žrtvovanjima i različitim žrtvama za dobrobit budućega društva, no oni omogućuju procjenu troškova uključenih u održavanje postojećega društva nasuprot riziku promicanja alternativa koje nude izglednu mogućnost pomirenja i oslobođenja. Zasigurno se ni od jedne vlade ne može očekivati da potiče vlastitu subverziju, no u demokraciji takvo je pravo povjereno narodu (tj. većini u narodu). To znači da putovi kojima se subverzivna većina može razviti ne bi trebali biti onemogućeni; ako su onemogućeni organiziranom represijom i indoktrinacijom, njihovo bi ponovno otvaranje moglo zahtijevati naizgled nedemokratska sredstva. Takva bi sredstva uključivala uskraćivanje tolerancije govora i okupljanja skupinama i pokretima koji promiču agresivne politike, naoružanje, šovinizam, diskriminaciju na rasnoj i religijskoj osnovi ili koji se protive proširenju opsega javnih službi,

socijalne pomoći, zdravstvenoga osiguranja itd. Nadalje, obnova slobode misli mogla bi zahtijevati nova i stroga ograničenja učenja i praksi u obrazovnim institucijama koje svojim metodama i konceptima zatvaraju um unutar utvrđenoga univerzuma diskursa i ponašanja, čime *a priori* sprečavaju racionalnu procjenu alternativa. Do onoga stupnja do kojega sloboda misli uključuje borbu protiv nehumanosti, obnova bi takve slobode također uključivala netoleranciju prema znanstvenim istraživanjima smrtonosnih 'sredstava zastrašivanja', testiranja abnormalne izdržljivosti čovjeka u nehumanim uvjetima itd. Sada ću razmotriti pitanje tko bi trebao odlučiti o razlici između oslobađajućih i represivnih, humanih i nehumanih učenja i praksi. Već sam napomenuo da ta distinkcija nije zasnovana na razlici u vrijednostima, nego na racionalnim kriterijima.

Premda je moguće zamisliti da obrat u području obrazovanja provedu sami učenici i učitelji, čime bi on bio samonametnut, sustavno uskraćivanje tolerancije prema regresivnim i represivnim mišljenjima i pokretima može proizići jedino iz pritiska velikih razmjera sadržanog u prevratu. Drugim riječima, to bi podrazumijevalo ono što se tek treba postići: obrat trenda. Međutim, povremeni otpor, bojkot te nesudjelovanje na lokalnoj razini i razini skupine mogli bi pripremiti teren. Subverzivni karakter obnove slobode najvidljiviji je u dimenziji društva u kojoj lažna tolerancija i slobodno poduzetništvo nanose najozbiljniju i najdugotrajniju štetu – u poslovnoj sferi i sferi publiciteta. Nasuprot ustrajnim empatičnim tvrdnjama koje iznose glasnogovornici radnika, ja tvrdim da prakse poput planirane zastarjelosti, dosluha između vodstva sindikata i uprave te iskrivljavanja publiciteta nisu bespomoćnomu radniku jednostavno nametnute odozgo, već ih on *tolerira*, jednako kao i većina potrošača. Međutim, bilo bi smiješno govoriti o mogućem uskraćivanju tolerancije prema praksama i ideologijama koje se njima promoviraju. Naime, one pripadaju temelju na kojemu represivno bogato društvo počiva i reproducira sebe i svoja vitalna sredstva obrane; njihovo bi uklanjanje značilo potpunu revoluciju koju ovo društvo tako djelotvorno odbija.

Raspravljati o toleranciji u takvome društvu znači preispitati problem nasilja i tradicionalnu distinkciju između nasilnoga i nenasilnoga djelovanja. Rasprava ne bi trebala od samoga početka biti zasjenjena ideologijama koje služe perpetuiranju nasilja. Čak i u naprednim civilizacijskim središtima, nasilje zapravo prevladava: rabi ga se u policiji, zatvorima i mentalnim institucijama, u borbi protiv rasnih manjina; u nerazvijene ga zemlje prenose borci za slobodu matičnih zemalja. To nasilje doista stvara novo nasilje. No, jedna je stvar suzdržavati se od nasilja nasuprot neusporedivo većem nasilju, dok je sasvim druga apriorio se odreći nasilja prema nasilju, na etičkoj ili psihološkoj osnovi (jer bi to moglo izazvati nezadovoljstvo simpatizera). Nije da se nenasilje samo propovijeda, već se zahtijeva od slabih; ono je više nužnost nego vrlina i obično ne škodi jakima. (Je li Indija iznimka? Tamo se provodio pasivni otpor golemih razmjera koji je poremetio – ili je bio realna

opasnost da poremeti – gospodarski život zemlje. Kvantiteta se pretvara u kvalitetu: u takvim razmjerima pasivan otpor nije više pasivan – on prestaje biti nenasilan. To vrijedi i za opći štrajk.) Robespierreova distinkcija između terora slobode i terora despotizma, kao i njegovo moralno veličanje tog prvog, spada u najuvjerljivije osuđivanja iskrivljavanja, čak i ako je bijeli teror doista bio krvaviji od crvenoga. Usporedna procjena broja žrtava kvantifikacijski je pristup koji razotkriva strahote koje je čovjek počinio tijekom povijesti i koje su nasilje pretvorile u nužnost. U vidu povijesne funkcije postoji razlika između revolucionarnoga i reakcionarnoga nasilja, između nasilja koje čine potlačeni i koje čine tlačitelji. U etičkome pogledu, oba su oblika nasilja nehumana i zla – no, otkad se povijest stvara u skladu s etičkim standardima? Početi ih primjenjivati u trenutku kada se potlačeni pobune protiv tlačitelja, oni koji nemaju protiv onih koji imaju, išlo bi u korist stvarnomu nasilju jer se time slabi pobuna protiv njega.

*“Comprenez enfin ceci: si la violence a commencé ce soir, si l'exploitation ni l'oppression n'ont jamais existé sur terre, peut-être la non-violence affichée peut apaiser la querelle. Mais si le régime tout entier et jusqu'à vos non-violentes pensées sont conditionnées par une oppression millénaire, votre passivité ne sert qu'à vous ranger du côté des oppresseurs.”*⁴

(Prijevod s pomoću Babel Fisha: “Shvatimo konačno ovo: da nasilje započne večeras, da eksploatacija ni potlačenost nikada u svijetu nisu postojale, tada bi možda zajedničko nenasilje olakšalo konflikt. No, ako su čitav sustav vlasti i vaše nenasilne misli uvjetovani tisućljetnim potlačivanjem, tada vaša pasivnost služi jedino tomu da vas smjesti na stranu tlačitelja.”)

Sama ideja lažne tolerancije, kao i distinkcija između ispravnih i pogrešnih ograničenja tolerancije, između progresivne i regresivne indoktrinacije te revolucionarnoga i reakcionarnoga nasilja zahtijeva da se utvrde kriteriji njezine valjanosti. Ti standardi moraju prethoditi bilo kojim ustavnim i legalnim kriterijima koji se utvrđuju i primjenjuju u postojećem društvu (poput ‘jasne i neposredne opasnosti’ i drugih uvriježenih definicija građanskih prava i sloboda) jer takve definicije same pretpostavljaju da standardi slobode i represije jesu ili nisu primjenjivi u određenome društvu: one su specifikacija općenitijih koncepata. Prema kome se i prema kojim standardima može stvoriti distinkcija između istinitog i lažnog, progresivnog i regresivnog (jer u ovoj su sferi ti parovi istovjetni), a njezina valjanost opravdati? Na početku sam ustvrdio da se na to pitanje ne može odgovoriti u kategorijama alternative između demokracije i diktature – prema kojoj u diktaturi pojedinac ili skupina bez djelotvorne kontrole odozdo sebi prisvaja pravo na odluku. Povijesno, čak su i u najdemokračičnijim demokracijama ključne i konačne odluke koje se tiču društvene cjeline zakonski ili činjenično donosile skupine – jedna ili više njih – bez učinkovite kontrole koja dolazi od samoga naroda. Na demokraciju je također primjenjivo ironično pitanje:

⁴ – Sartre, predgovor Frantzua Fanonu, *Les Damnés de la Terre* (Maspéro, Paris, 1961), str. 22.

tko odgaja odgajatelje (tj. političke vođe)? Jedina autentična alternativa i negacija diktature (s obzirom na to pitanje) bilo bi društvo u kojemu je 'narod' postao skup autonomnih pojedinaca oslobođenih represivnih zahtjeva borbe za egzistenciju koja je u interesu dominacije, koji kao takva ljudska bića biraju svoju vladu i određuju svoj život. Takvo društvo još nigdje ne postoji. U međuvremenu, tim se pitanjem treba baviti *in abstracto* – ne u apstrakciji iz povijesnih mogućnosti, nego iz stvarnosti postojećih društava.

Ustvrdio sam da se distinkcija između istinite i lažne tolerancije, između napretka i nazadovanja može racionalno uspostaviti na empirijskoj osnovi. Stvarne mogućnosti ljudske slobode ovise o dosegnutome stupnju civilizacije. One ovise o materijalnim i intelektualnim resursima koji su na tome stupnju razvoja dostupni te ih je u velikoj mjeri moguće kvantificirati i procijeniti. U stadiju naprednoga industrijskog društva isto vrijedi za najracionalnije načine korištenja tih resursa i načine distribuiranja društvenoga proizvoda, pri kojima je prioritet zadovoljenje vitalnih potreba uz minimalnu patnju i nepravdu. Drugim riječima, moguće je odrediti smjer u kojemu treba mijenjati vladajuće institucije, politike i mišljenja kako bi se povećali izgledi za mir koji nije jednak hladnomu ratu ili manjemu otvorenom sukobu te za zadovoljenje potreba koje se ne postiže siromaštvom, ugnjetavanjem i eksploatacijom. Posljedično, moguće je utvrditi politike, mišljenja i pokrete koji bi povećali izgleda za postizanje tih ciljeva, kao i one koji bi ih smanjili (potiskivanje regresivnih preduvjet je jačanju progresivnih).

Sada se javlja jedan logičan odgovor na pitanje tko je kvalificiran odrediti sve ove distinkcije, definicije i identifikacije za društvo u cjelini – svako ljudsko biće čije su 'sposobnosti sazrele', svatko tko je naučio razmišljati racionalno i autonomno. Odgovor na Platonovu obrazovnu diktaturu jest demokratska obrazovna diktatura slobodnih ljudi. Millova predodžba *res publicae* nije oprečna Platonovoj: liberal također zahtijeva vlast Razuma, ne samo kao intelektualne, nego i kao političke sile. Kod Platona, racionalnost je ograničena na vrlo malo filozofa-vladara, dok kod Milla svako racionalno ljudsko biće sudjeluje u raspravi i odluci, ali jedino kao racionalno biće. Ako je društvo ušlo u fazu totalne vlasti i indoktrinacije, broj će takvih članova društva doista biti malen i neće se nužno sastojati od izabраниh predstavnika naroda. Problem nije u obrazovnoj diktaturi, nego u rušenju tiranije javnoga mišljenja i njezinih stvaralaca u zatvorenome društvu.

Međutim, uzmemo li da je distinkcija između napretka i nazadovanja empirijski racionalna i primjenjiva na toleranciju te da može opravdati izrazito diskriminatornu toleranciju na političkoj osnovi (poništenje liberalnoga uvjerenja o slobodnoj i ravnopravnoj raspravi), iz toga proizlazi još jedna nemoguća posljedica. Rekao sam da bi, po prirodi svoje unutarnje logike, uskraćivanje tolerancije prema regresivnim pokretima i diskriminatorna tolerancija u korist progresivnih tendencija bili jednaki 'službenom' poticanju subverzije. Izgleda da povijesni račun napretka (koji je zapravo račun mogućega smanjenja okrutnosti, bijede, pokoravanja) podrazumijeva proračunat

izbor između dvaju oblika političkoga nasilja: nasilja legalno uspostavljenih moći (njihovim legitimnim djelovanjem, prešutnim pristankom ili njihovom nemogućnošću da spriječe nasilje) te nasilja potencijalno subverzivnih pokreta. Štoviše, s obzirom na to, politika nejednakoga odnošenja štitila bi ljevičarski radikalizam šteteći time desničarskomu radikalizmu. Može li se povijesni račun razumno proširiti na opravdanje jednoga oblika nasilja nasuprot drugome? Ili, još bolje (budući da 'opravdanje' sadrži moralnu konotaciju), ima li povijesnih dokaza koji bi ukazivali na to da je društveno podrijetlo i poticanje nasilja (među klasama koje vladaju ili među onima kojima se vlada, onima koji imaju ili onima koji nemaju, ljevicom ili desnicom) povezano s napretkom (kako je ranije definiran)?

Uza sva ograničenja hipoteze temeljene na 'otvorenim' povijesnim podacima, čini se da je nasilje proizašlo iz pobune potlačenih klasa na trenutak prekinulo povijesni kontinuum nepravde, okrutnosti i tišine, a taj je trenutak, premda kratak, bio dovoljno eksplozivan za povećanje opsega slobode i pravde te bolju i pravedniju raspodjelu bijede i potlačenosti u novome društvenom sustavu – jednom riječju: civilizacijski napredak. Engleski građanski ratovi, Francuska revolucija, kao i Kineska i Kubanska revolucija, ilustriraju tu hipotezu. Nasuprot tome, jedina povijesna promjena iz jednoga društvenog sustava u drugi koja je označila početak novoga civilizacijskog razdoblja, a nije bila potaknuta i nošena djelotvornim pokretom 'odozdo' – pad Zapadnoga Rimskog Carstva – donijela je dugo razdoblje nazadovanja koje se protezalo stoljećima, sve dok novo, više civilizacijsko razdoblje nije bolno iznjedreno u nasilju heretičkih ustanaka u 13. stoljeću te seljačkih i radničkih ustanaka u 14. stoljeću.⁵

Kada je riječ o povijesnome nasilju koje proizlazi iz klasa koje vladaju, čini se da takva poveznica s napretkom ne stoji. Dugi niz dinastijskih i imperijskih ratova, gušenje Spartakističkoga ustanka u Njemačkoj 1919. godine, fašizam i nacizam nisu prekinuli kontinuum pokoravanja, nego su ga osnažili i povećali njegovu učinkovitost. Rekao sam da nasilje proizlazi "iz klasa koje vladaju": zasigurno, nema organiziranoga nasilja odozgo koje ne mobilizira i aktivira masovnu potporu odozdo, no ključno je pitanje: u čije se ime i u korist kojih skupina i institucija takvo nasilje oslobađa? Odgovor ne mora nužno biti *ex post*: u spomenutim povijesnim primjerima, moglo se predviđjeti hoće li pokret služiti obnovi staroga poretka ili pojavi novoga.

Oslobađajuća bi tolerancija, dakle, značila netoleranciju prema desničarskim pokretima i toleranciju prema ljevičarskim pokretima. Što se tiče opsega te tolerancije i netolerancije: primjenjivale bi se na stadij djelovanja, rasprave i propagande, djela i riječi. Tradicionalni kriterij jasne i neposredne opasnosti nije više primjeren za stadij u kojem se cijelo društvo nalazi

⁵ – U suvremenom dobu, fašizam je posljedica prijelaza u industrijsko društvo bez revolucije. Usp. Barrington Moore, *Social Origins of*

Dictatorship and Democracy (Allen Lane, London, 1963).

u ulozi kazališne publike kada netko poviče 'vatra'. To je situacija u kojoj u svakome trenutku može doći do potpune katastrofe, ne samo tehničkom pogreškom, već i pogreškom pri racionalnoj procjeni rizika ili nepromišljenim govorom jednoga od vođa. Pod prijašnjim i različitim okolnostima, govori fašističkih i nacističkih vođa bili su neposredan uvod u masakr. Korak između propagande i djelovanja, između organizacije i njezine primjene na narodu postao je suviše malen. No, širenje riječi moglo se zaustaviti prije nego što je postalo prekasno: da je demokratska tolerancija uskraćena kada su budući vođe započeli svoju kampanju, čovječanstvo je moglo izbjeći Auschwitz i jedan svjetski rat.

Cijelo poslijefašističko razdoblje jest razdoblje jasne i neposredne opasnosti. Posljedično, istinsko pomirenje zahtijeva uskraćivanje tolerancije prije samoga djela, u stadiju komunikacije riječju, pismom i slikom. Takva ekstremna obustava prava na slobodan govor i slobodno okupljanje doista je opravdana jedino ako je čitavo društvo u ekstremnoj opasnosti. Tvrdim da je naše društvo u takvoj alarmantnoj situaciji i da je to postalo normalno stanje stvari. Različita mišljenja i 'filozofije' ne mogu se više mirno natjecati za naklonost i suglasnost na racionalnoj osnovi: 'tržište ideja' organiziraju i ograničuju oni koji određuju nacionalni i individualni interes. U ovome društvu, za koje su ideolozi proglasili 'kraj ideologije', lažna je svijest postala općom svijesti – od vlasti do njezinih krajnjih objekata. Malim i nemoćnim manjinama koje se bore protiv lažne svijesti i onih koji se njome okorištavaju treba pomoći: nastavak njihova postojanja važniji je od očuvanja zlorabljanih prava i sloboda koje jamče zakonsku moć onima koji potlačuju manjine. Već je trebalo postati jasno da pružanje građanskih prava onima koji ih nemaju podrazumijeva uskraćivanje građanskih prava onima koji sprečavaju njihovo korištenje te da oslobođenje Prezrenih Na Svijetu podrazumijeva pokoravanje njihovih starih, ali i novih gospodara.

Snage emancipacije ne mogu se poistovjetiti ni s jednom društvenom klasom koja je, zahvaljujući svojem materijalnom stanju, slobodna od lažne svijesti. Danas su one beznadno raspršene diljem društva, a borbene manjine i izolirane skupine često su u opoziciji prema vlastitome vodstvu. U društvu kao cjelini najprije treba iznova stvoriti mentalni prostor za negiranje i promišljanje. Suzbijen konkretnošću danoga društva, pokušaj emancipacije postaje 'apstraktan' – sveden je na olakšavanje spoznaje o onome što se događa, na oslobađanje jezika od tiranije orvelovske sintakse i logike, na razvoj koncepata za poimanje stvarnosti. Tvrdnja da napredak u slobodi zahtijeva napredak u *svijesti* o slobodi stoji više no ikad. Kada je um pretvoren u subjekt-objekt političkoga sustava i određenih specifičnih politika, tada intelektualna autonomija, carstvo 'čiste' misli, postaje stvar *političkoga obrazovanja* (ili bolje: antiobrazovanja). To znači da formalni aspekti učenja i poučavanja koji su prije bili vrijednosno neutralni sada postaju, sami po sebi i sami za sebe, politički: učiti kako saznati i razumjeti činjenice, cijelu istinu, jest potpuno radikalna kritika, intelektualna subverzija. U svijetu u kojem

su ljudske mogućnosti i potrebe obustavljene ili iskrivljene, autonomno mišljenje vodi u 'iskrivljeni svijet': kontradikciju i suprotnu sliku postojećega svijeta represije. Ta kontradikcija nije tek tako ustvrđena, nije proizvod nerazumljiva mišljenja ili mašte, nego logički proizlazi iz postojećega svijeta. Koliko je razvoj ometen samom težinom represivnoga društva i nužnošću da se u njemu živi, toliko represija djeluje na samu akademsku djelatnost, čak prethodno svim ograničenjima akademske slobode. Zaposjedanje uma potkopava nepristranost i objektivnost: ako student ne nauči razmišljati u suprotnome smjeru, težit će smještanju činjenica u vrijednosni okvir koji prevladava. Učenost, tj. stjecanje i razmjenjivanje znanja, ne dopušta pročišćavanje i izoliranje činjenica iz konteksta cijele istine, stoga je među bitnim elementima učenosti svijest o zastrašujućoj činjenici da povijest stvaraju i bilježe pobjednici, odnosno o tome koliko je povijest rezultat potlačivanja. To je potlačivanje sadržano u samim činjenicama koje ono uspostavlja, zato je negativna vrijednost element i aspekt činjeničnosti tih činjenica. Tretirati pokrete *protiv* čovječnosti (poput pokreta protiv albigenza) s jednakom nepristranošću kao i očajničke borbe za čovječnost znači neutralizirati njihovu oprečnu povijesnu funkciju, pomiriti krvnike s njihovim žrtvama, iskriviti podatke. Takva lažna neutralnost reproducira prihvaćanje pobjedničkoga dominija u čovjekovoj svijesti. Tu, u obrazovanju onih koji još nisu uključeni u društvo kao zreli članovi, u umovima mladih, tek treba stvoriti temelje oslobađajuće tolerancije.

U obrazovanju nalazimo još jedan primjer lažne, apstraktne tolerancije pod krinkom konkretnosti i istine: ona se očituje u konceptu samoaktualizacije. Od permisivnosti prema raznim oblicima dječje razuzdanosti do neprestane psihologijske brige za učenikove osobne probleme, odvija se pokret širokih razmjera koji se protivi zlima represije, a podupire čovjekovu potrebu da bude svoj. Često se zanemaruje pitanje što je potrebno potisnuti kako bi čovjek postao svoj, svoja osoba. Individualni potencijal isprva je negativan, dio potencijala njegova društva: agresije, osjećaja krivnje, neznanja, ogorčenosti i okrutnosti koji potkopavaju njegove životne instinkte. Ako je identitet osobe više od neposredne realizacije toga potencijala (nepoželjne za pojedinca kao ljudsko biće), tada je nužno potiskivanje i sublimacija, svjesna transformacija. Taj proces u svakome stadiju uključuje (da se poslužim ismijavanim terminima koji ovdje otkrivaju svoju sažetu konkretnost) negaciju negacije, posredovanje neposrednog, a sam identitet nije ni manje ni više nego taj proces. 'Alijenacija' je konstantan i esencijalan element identiteta, objektivna strana subjekta, a ne –kao što se danas prikazuje – bolest, psihološko stanje. Freud je dobro znao razliku između progresivne i regresivne, oslobađajuće i destruktivne represije. Promocija samoaktualizacije zagovara uklanjanje jednoga i drugoga oblika represije, zagovara postojanje u toj neposrednosti koja je u represivnome društvu (da se poslužim još jednim hegelovskim terminom) loša neposrednost (*schlechte Unmittelbarkeit*). Ona izolira pojedinca iz jedine dimenzije u kojoj bi mogao 'pronaći sebe': iz njegova političkoga postojanja koje je u središtu njegova cjelokupnog postojanja.

Umjesto toga, takva neposrednost potiče nonkonformizam i razuzdanost načinima koje stvarne sile represije u društvu ostavljaju netaknutima. Oni ih čak osnažuju tako što privatnu, osobnu pobunu stavljaju na mjesto opozicije koja nadilazi privatnu i osobnu te je zbog toga vjerodostojnija. Desublimacija uključena u takvu vrstu samoaktualizacije i sama je represivna jer slabi nužnost i moć intelekta, katalitičku silu te nesretne svijesti koja ne uživa u arhetipskome osobnom rješavanju frustracije (beznadnomu ponovnom izbijanju Ida koji će prije ili kasnije ponovno podleći sveprisutnoj racionalnosti danoga svijeta) koja prepoznaje strahotu cjeline u krajnje privatnoj frustraciji i aktualizira se u toj spoznaji.

Pokušao sam prikazati kako su promjene u naprednim demokratskim društvima, koje su potkopale temelj ekonomskoga i političkoga liberalizma, izmijenile liberalnu funkciju tolerancije. Tolerancija koja je u doba liberala bila veliko postignuće još uvijek se propovijeda i (s jakim kvalifikacijama) provodi, dok je ekonomski i politički proces podređen sveprisutnoj i učinkovitoj administraciji u skladu s interesima koji prevladavaju. Rezultat je objektivna kontradikcija između ekonomske i političke strukture na jednoj strani te teoriji i praksi tolerancije na drugoj strani. Izmijenjena društvena struktura oslabljuje učinkovitost tolerancije prema manjinskim i oporbenim pokretima i jača konzervativne i reakcionarne sile. Ravnopravnost tolerancije postaje apstraktna, lažna. Uz stvarno slabljenje manjinskih sila u društvu, oporba je izolirana u malim i često antagonističkim skupinama koje, čak i kada ih se tolerira unutar uskih granica koje postavlja hijerarhijska struktura društva, ostaju bespomoćne unutar tih granica. No, tolerancija koja im je iskazana varljiva je i potiče usklađivanje, a na čvrstim temeljima usklađenoga društva, koje je gotovo zatvoreno za kvalitativnu promjenu, sama tolerancija sputava takvu promjenu umjesto da je potiče.

Post scriptum 1968.

U uvjetima koji prevladavaju u ovoj zemlji, tolerancija ne može ispuniti civilizacijsku funkciju koju su joj pripisivali liberalni začetnici demokracije – zaštitu različitoga mišljenja. Progresivna je povijesna snaga tolerancije u njezinu proširenju na načine i oblike razilaženja u mišljenju koji nisu posvećeni održavanju **statusa quo** u društvu niti su ograničeni na institucionalni okvir uspostavljenoga društva. Posljedično, ideja tolerancije implicira da će proturječna skupina ili pojedinci nužno postati nelegitimni ako/kada uspostavljena legitimnost spriječi i suzbije razvoj različitih oblika mišljenja. To nije slučaj samo u totalitarnome društvu, diktaturi i državama s jednom strankom, nego i u demokraciji (predstavničkoj, parlamentarnoj ili 'izravnoj'), gdje većina ne proizlazi iz razvoja neovisne misli i mišljenja, već iz monopolističkoga ili oligopolističkoga upravljanja javnim mišljenjem, bez terora i (obično) bez cenzure. U takvim slučajevima, većina održava samu sebe sve dok održava interese koji su je učinili većinom. U svojoj strukturi ta je većina 'zatvorena', okamenjena; ona apriorno odbija svaku promjenu, osim promjene

unutar postojećega sustava. To znači da se pojam većine više ne može opravdati demokratskom titulom zaštitnika općega interesa. Takva je većina gotovo suprotna Rousseauovoj 'općoj volji': ona nije sastavljena od pojedinaca koji su učinkovito 'apstrahirali' svoje političke funkcije od osobnih interesa, već je, naprotiv, sastavljena od pojedinaca koji su učinkovito poistovjetili svoje privatne interese sa svojim političkim funkcijama. Predstavnici te većine, pak, pri utvrđivanju i provođenju njezine volje utvrđuju i provode volju interesnih skupina koje su tu većinu oblikovale. Demokratska ideologija na taj način prikriva svoj manjak supstancije.

U Sjedinjenim Američkim Državama ta se tendencija slaže s monopolističkom ili oligopolističkom koncentracijom kapitala u oblikovanju javnoga mišljenja, tj. većine. Izgledi da se na bilo kakav učinkovit način dopre do te većine po svojoj su cijeni u dolarima radikalnoj oporbi u potpunosti nedostižni. Tu su slobodno natjecanje i razmjenjivanje ideja također postali farsa. Ljevica nema ravnopravan glas ni ravnopravan pristup masovnim medijima i njihovim javnim uslugama – ne zato što je isključuje kakva zavjera, nego zbog toga što, u dobrome starom kapitalističkom duhu, ne posjeduje potrebnu kupovnu moć. Ona nema kupovnu moć upravo zbog toga što je ljevica. Te okolnosti nameću radikalnim manjinama strategije koje se sastoje od odbijanja kontinuiranoga funkcioniranja navodno nediskriminatorne – a zapravo diskriminatorne – tolerancije. Primjer je takve strategije pobuna protiv naizmjeničnoga sparivanja glasnogovornika desnice (ili centra) s glasnogovornikom ljevice. Ljevica ne treba biti „jednako“, već više predstavljena kako bi se sveprisutna nejednakost smanjila.

Unutar čvrstoga okvira unaprijed utvrđenih nejednakosti i moći, tolerancija se doista provodi; čak se i sablažnjiva mišljenja izražavaju, sablažnjivi se incidenti prenose na televiziji, a kritičare dominantnih politika prekida jednak broj reklama kao i zagovornike konzervativizma. Bi li ti interludiji trebali neutralizirati težinu, veličinu i neprekidnost publiciteta danog sustavu i indoktrinaciji koja zaigrano djeluje kroz beskrajne reklame i zabavne sadržaje?

S obzirom na tu situaciju, u *Represivnoj toleranciji* predložio sam praksu uskraćivanja tolerancije u suprotnome smjeru kao sredstvo pomicanja ravnoteže između desnice i ljevice – ograničavanjem slobode desnice neutralizirala bi se sveprisutna nejednakost slobode (nejednak pristup sredstvima demokratskoga uvjeravanja) i ojačalo bi se potlačene spram tlačitelja. Tolerancija bi bila ograničena prema pokretima s očito agresivnim ili destruktivnim karakterom (destruktivnim za izgleda za mir, pravdu i slobodu za sve). Takva diskriminacija također bi se primjenjivala na pokrete koji se protive proširenju socijalnih zakona za siromašne, slabe, invalide. Što se tiče zlobnih primjedbi da bi takva strategija uništila sveto liberalističko načelo jednakosti za 'drugu stranu', tvrdim da u nekim slučajevima 'druga strana' ne postoji, osim u formalističkome smislu, ili je dokazivo 'regresivna' i sprječava moguće poboljšanje čovjekova stanja. Tolerancijom prema promidžbi nehumanosti ne potkopava se samo cilj liberalizma, nego i cilj svake progresivne političke filozofije. Kada bi se izbor svodio na istinsku demokraciju i diktaturu, demokracija bi zasigurno bila bolji izbor. No, demokracija ne trijumfira. Žestoke kritičare postojećega političkog procesa spremno se optužuje da kao alternativu

zagovaraju 'elitizam', diktaturu intelektualaca. Ono što zapravo imamo jest predstavnička vlast neintelektualne manjine političara, generala i poduzetnika. Performanse te 'elite' ne obećavaju, a za društvo u cjelini ne bi bilo ništa štetnije kada bi intelektualna elita uživala političke povlastice.

U svakome slučaju, John Stuart Mill, kojega se teško može proglasiti neprijateljem liberalne i predstavničke vlasti, nije bio tako alergičan na političko vodstvo intelektualne elite kao što su današnji čuvari poludemokracije. Mill je vjerovao da "mentalna superiornost pojedinca" opravdava stav da se "mišljenje jedne osobe smatra jednako vrijednim kao više drugih mišljenja":

"Dok se ne osmisli – i dok mišljenje ne bude voljno prihvatiti – neki oblik većinskoga glasanja koji bi obrazovanju pripisao odgovarajući stupanj nadmoćnoga utjecaja, koji bi bio dovoljna protuteža numeričkoj težini najmanje obrazovane klase, dotad se dobiti općega prava glasa ne mogu ostvariti, a da se uz njih ne pojave, kako mi se čini, još veća zla.⁶

'Razlikovanje u korist obrazovanja, pravo samo po sebi', također je trebalo zaštititi „obrazovane od klasnih zakona neobrazovanih“, bez mogućnosti da obrazovani provode vlastite klasne zakone.⁷

Danas ove riječi, razumljivo, imaju antidemokratski, 'elitistički' prizvuk (razumljivo zbog njihovih opasnih radikalnih implikacija) jer, ako je 'obrazovanje' nešto više i različito od puke vježbe, učenja, pripreme za postojeće društvo, tada ono ne omogućuje samo da čovjek spozna i razumije činjenice od kojih se sastoji stvarnost, već i da spozna i razumije čimbenike koji uspostavljaju te činjenice, kako bi mogao mijenjati njihovu neljudsku stvarnost. Takvo bi humanističko obrazovanje uključivalo 'teške' znanosti ('teške' kao 'teško naoružanje' kojim se opskrbljuje Pentagon?) i oslobodilo čovjeka njegova destruktivnoga smjera. Drugim riječima, takvo obrazovanje ne bi odgovaralo Establišmentu te bi s njegova stajališta pružanje političkih povlastica na taj način obrazovanim muškarcima i ženama doista bilo antidemokratsko. No, to nije jedino stajalište.

Alternativa postojećemu poludemokratskom procesu *nije* diktatura ili elita, koliko god ona intelektualna i inteligentna bila, nego je to borba za pravu demokraciju. Dio te borbe sastoji se od borbe protiv ideologije tolerancije koja zapravo favorizira i učvršćuje *status quo* u kojem vlada nejednakost i diskriminacija. Kao sredstvo te borbe predložio sam praksu diskriminatorne tolerancije koja bez sumnje unaprijed podrazumijeva radikalni cilj koji pokušava postići. Počinio sam tu *petitio principii* kako bih pobio lažnu ideologiju da je tolerancija već institucionalizirana u ovome društvu. Tolerancija koja je životni element i zalag slobodnoga društva nikada se neće dobiti od aktualnih moći. Pod prevladavajućim okolnostima tiranije većine, moguće ju je osvojiti jedino ustrajnim trudom radikalnih manjina koje su voljne slomiti tu tiraniju i raditi na pojavi slobodne i suverene većine – netolerantne prema manjinama i militantnim praksama, neposlušne prema pravilima ponašanja koja toleriraju destrukciju i ugnjetavanje.

⁶ – *Considerations on Representative Government* (Chicago: Gateway Edition, 1962), str. 183.

⁷ – *Considerations on Representative Government* (Chicago: Gateway Edition, 1962), str. 181.